

## اثرات اقتصادی - اجتماعی شهرک‌های صنعتی در نواحی روستایی «مطالعه موردی: شهرک صنعتی مشهد»\*

S.H. Motiee langrodi, ph.D  
Ferdotsi University of Mashhad

### Socio - Economic Impacts of Industrial Districts on Rural Areas A Case Study : Mashhad Industrial District

The location of industrial plants in rural areas is an important factor for settling economical, social and cultural complications in rural regions. In recent studies, it has been indicated that Mashhad industrial area locating in Tabadkan, 15km northeast of Mashhad, has considerable significance in the rural regions nearby. It has attracted a considerable amount of unemployed population from nearby villages and therefore plays a great role in developing their quality of life. The expansion of industrial plants in rural regions can develop combined activities of agriculture and industry, and increase the rate of employment and income in these regions.

---

\* این مقاله خلاصه گزارش نهایی طرح پژوهشی «اثرات اقتصادی - اجتماعی شهرک‌های صنعتی در نواحی روستایی» می‌باشد. اطلاعات مورد نیاز این طرح از طریق مطالعات میدانی در شهرک صنعتی مشهد به دست آمده است. از معاون محترم پژوهشی دانشگاه و همکاران ایشان به دلیل تأمین امکانات لازم برای انجام این پژوهش تشکر و قدردانی می‌شود.

## خلاصه

مکان‌یابی پروژه‌های صنعتی در نواحی روستایی، می‌تواند عملکردی مثبت در جهت رفع معضلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نواحی روستایی تلقی شود. در بررسی‌های انجام‌شده مشخص گردیده‌است که شهرک صنعتی مشهد، به لحاظ واقع شدن در حاشیه شهر مشهد، در دهستان تبادکان و در ۱۵ کیلومتری شمال شرقی شهر مشهد، برای نواحی روستایی این محدوده، دارای اهمیت بسیار است. این شهرک توانسته است تعداد زیادی از جمعیت روستاهای اطراف را جذب کار نماید و در زمینه ارتقای کیفی زندگی آنان مؤثر واقع شود. ایجاد و گسترش صنعت در نواحی روستایی عامل ایجاد فعالیت‌های تلفیقی با کشاورزی و صنعتی در نواحی روستایی است و توان اشتغال‌زایی و به دنبال آن کسب درآمد در نواحی روستایی را افزایش می‌دهد.

## مقدمه

توان ماندگاری هر کشوری در جهان پرتحول کنونی، تابعی از میزان هوشیاری مردم آن کشور در بهره‌برداری بهینه از منابع موجود است که الزاماً بر پایه برنامه‌ها و طرح‌های از پیش اندیشیده شده بنا می‌شود. بنابراین طرح ایجاد و گسترش استقرار صنعت در روستاها اگر بیش از پیش جدی گرفته شود و اگر با صبر و حوصله و با کارشناسی دقیق مورد پیگیری قرار گیرد، بی‌گمان می‌تواند زمینه‌ساز خروج بسیاری از نواحی روستایی از تنگناهای موجود باشد. بنابراین با صنعتی کردن روستاها می‌توان به اهداف توسعه‌ای روستاها و خروج آن‌ها از انزوای جغرافیایی دست یافت.

فقدان یا کمبود فعالیت‌های صنعتی و راکد بودن فعالیت‌های خدماتی برخاسته از درون روستا و اتکا به بخش کشاورزی جهت کسب درآمد، از مشخصه‌های اصلی اقتصاد روستایی کشور است. فعال کردن بخش صنعت در نواحی روستایی می‌تواند موجب فعال کردن بخش خدمات نیز بشود و اقتصاد روستایی را واجد قابلیت‌هایی تازه نماید.

## ۱ - موقعیت شهرک صنعتی مشهد

این شهرک از سال ۱۳۶۲ با تأسیس فاز اول شهرک صنعتی در گستره حدود پنجاه هکتار زمین و حدود نود واحد صنعتی، در پانزده کیلومتری شمال مشهد و در حاشیه جاده مشهد - کلات راه‌اندازی شد. فاز دوم شهرک در سال ۱۳۶۸ در پنجاه و هفت هکتار با حدود صد واحد صنعتی جدید آغاز به کار نمود. در حال حاضر وسعت کل زمین شهرک صنعتی مشهد ۱۰۷ هکتار (شامل ۵۷ هکتار اراضی صنعتی واگذار شده و ۵۰ هکتار فضای سبز، خیابان‌ها و معابر) با ۱۹۰ واحد صنعتی می‌باشد. فاز سوم شهرک که از سال ۱۳۷۳ شروع شده است ۲۵ هکتار زمین به مساحت یادشده می‌افزاید که قرار است امکانات رفاهی شهرک از قبیل تجهیزات ورزشی، آموزشی و تأسیسات عمومی در آن ایجاد شود. (اداره کل صنایع استان خراسان، ۱۳۷۸، ۴۰).

## ۲ - عوامل مؤثر در مهاجرت

مهاجرت عامل تعدیل جمعیت در فضاهای جغرافیایی است و به‌طور آرام جهت انتقال نیروی کار مازاد نواحی به سمت مناطقی که به جمعیت نیاز دارند عمل می‌نماید. این حرکت سبب بهبود وضعیت آن نواحی که با فشار جمعیت و کمبود منابع تولیدی روبه‌رو هستند، می‌شود و استقرار مناسب جمعیت را سبب می‌گردد. بنابراین مهاجرت دال بر پویایی جمعیت و حرکتی نسبی است. بسیاری از توان‌های کاری جمعیت‌ها حتی با کارآیی و مهارت بالا، اگر در مکان زیستی خود توقف نمایند، کارآیی‌شان کاهش می‌یابد و توان و نیروی خود را از دست می‌دهند. بنابراین مهاجرت نوعی انتخاب دوجانبه است. تودارو و Todaro، M پیشگام کسانی بوده‌است که معتقدند مهاجرت انگیزه‌های اقتصادی خاص دارد. او انگیزه‌های اقتصادی را برحسب تفاوت‌های مشاهده شده در درآمد روستایی - شهری، با فرض این‌که مهاجران در جستجوی بیشترین درآمد در آینده هستند، تعریف می‌کند (فیندلی، ۱۳۷۳، ۳۱).

بررسی‌های انجام‌شده در نواحی روستایی، حاکی از آن است که عدم توزیع عادلانه درآمد در سطوح مختلف جامعه روستایی، باعث میل به مهاجرت از روستا می‌گردد. روستاییانی که از درآمد کافی برخوردارند، تمایل بیشتری به زندگی در شهرها از خود نشان می‌دهند. اغلب این‌گونه روستاییان در صدد خرید املاک در شهر می‌باشند و عقیده دارند که نرخ تورمی املاک

در شهرها بسیار بیشتر از نواحی روستایی است. لذا با توجه به کسب درآمد مناسب در نواحی روستایی، در صدد خرید املاک و سرمایه گذاری در شهرها هستند (این مورد می تواند موضوع پژوهش دیگری باشد). گروه دیگری که فاقد عوامل تولید در نواحی روستایی اند، به دلیل کمبود اشتغال و درآمد در فضای روستایی، ناچار به ترک روستا و یافتن شغل و درآمد در نواحی شهری می شوند. در چنین حالتی، ایجاد شهرک های صنعتی در نواحی روستایی می تواند در تعدیل مشکلات و تأمین اشتغال و درآمد برای روستاییان بدون عوامل تولید، بسیار مؤثر باشد؛ زیرا توسعه روستایی صرفاً، توسعه کشاورزی نیست. همچنین در حال حاضر تأمین امکانات زیستی برای تمامی جمعیت روستایی از طریق کشاورزی مقدور نیست و توسعه کشاورزی یکی از زیر سیستم های توسعه روستایی محسوب می شود (مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۳، ۲۹۰).

کارگران روستایی شاغل در شهرک صنعتی مشهد، عوامل گوناگونی را برای مهاجرت از روستاهای خود ذکر نموده اند. عمده ترین این عوامل عبارتند از:

## ۲-۱ کمبود عوامل تولید، اشتغال و درآمد

از کل شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد، ۵۵/۹ درصد به دلیل کمبود عوامل تولید در محیط روستا، نبود اشتغال، و به دنبال آن نبود درآمد، از روستای خود مهاجرت کرده اند. بسیاری از این افراد همراه خانواده پدری خود زندگی می کرده اند و درآمد مستقلاً نداشته اند. در مواردی کارگری ساده در روستا درآمدی ناچیز برای آنها تأمین می کرده است. عده ای نیز با کار قالی بافی و کشت و کار در زمین کوچکی که داشته اند، درآمدی ناچیز کسب می کرده اند که به هیچ عنوان برای ادامه زندگی در روستا کافی نبوده است. دو نفر از این خانواده ها تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی بوده اند.

کمبود عوامل تولید برای تأمین نیازهای اولیه زیستی، برای تعدادی از خانوارهای مهاجر، سبب مهاجرت آنها گردیده است. روستاییانی که با کمبود عوامل تولیدی (زمین و آب) روبه رو هستند، چند سالی را از طریق قرض به زندگی در روستا ادامه می دهند. با گذشت زمان و پس از افزایش بدهی خانوار، به ناچار اندک عوامل تولیدی خود را نیز برای پرداخت بدهی می فروشند و برای کارگری و گذران زندگی به شهر مهاجرت می نمایند. لذا تأمین اشتغال و درآمد در محیط روستا، که بخشی از آن می تواند از طریق فعالیت های صنعتی تأمین شود، از مهم ترین عوامل

بازدارنده مهاجرت‌های بی‌رویه روستایی - شهری می‌باشد. با توجه به وضعیت نیروی کار در ایران، مشاهده می‌شود که در حال حاضر تأمین اشتغال از مهم‌ترین نیازهای جامعه ایران است. زیرا براساس پیش‌بینی‌های انجام‌شده، در ده سال آینده، بین ۸ تا ۱۰ میلیون نفر نیروی کار وارد بازار خواهند شد، در صورتی که در دهه گذشته به طور متوسط سالی ۳۰۰ هزار فرصت شغلی ایجاد شده است. به عبارت دیگر در دهه گذشته ۳ میلیون شغل ایجاد شده و در دهه آینده باید ده میلیون شغل ایجاد شود (مهر فرد، ۱۳۷۸، ۵۱). بنابراین سرمایه‌گذاری در صنایع روستایی و صنعتی کردن روستاها می‌تواند در ایجاد اشتغال برای نواحی روستایی بسیار پراهمیت باشد. سرمایه‌گذاری در صنایع روستایی، بین جوامع شهری و روستایی تعادل ایجاد می‌کند و اصولاً به زندگی روستایی وجهه‌ای مطلوب‌تر می‌دهد و به متنوع‌سازی زندگی روستایی کمک می‌کند. بنابراین در حال حاضر که تأمین اشتغال در نواحی روستایی از طریق بخش کشاورزی، به دلیل کمبود عوامل تولید آب و خاک، با مشکل روبه‌رو است و این کمبود عامل مهاجرت‌های بی‌رویه روستایی گردیده است، توجه به توان صنایع روستایی، برای کارآیی محیط روستا بسیار مؤثر است. از سوی دیگر در سال‌های اخیر بسیاری از روستاها دارای امکانات خدماتی نظیر آب و برق، جاده، امکانات مخابراتی و ... شده‌اند. تأمین این امکانات در نواحی روستایی هزینه‌های بسیاری را برای کشور ایجاد نموده است. با ایجاد صنایع در نواحی روستایی می‌توان از این امکانات بهره‌وری بهینه کرد و علاوه بر رونق محیط روستا از هزینه‌گذاری‌های انجام شده نیز بیشتر سود برد.

## ۲-۲ کمبود امکانات رفاهی و خدماتی

۳۱/۱ درصد از شاغلان روستایی فعال در شهرک صنعتی مشهد، کمبود امکانات رفاهی و خدماتی در روستاهای محلّ زیست خود را عامل مهاجرت از روستا اعلام نموده‌اند. در روستاهای محلّ سکونت قبلی این شاغلان در حال حاضر خانه بهداشت از پوشش‌دهی مناسبی برخوردار است، ولی کمبود سایر امکانات خدماتی و رفاهی در روستاها مشهود است. به طوری که یکی از شاغلان، مرگ مادر خود را در روستا به دلیل نبود پزشک و امکانات درمانی می‌دانست که این مورد سبب مهاجرت تمامی افراد خانواده به شهر گردیده است. عواملی دیگر نظیر نبود راه مناسب ارتباطی، انرژی و سوخت، داروخانه و مطب پزشک، امکانات مخابراتی،

فروشگاه‌های عرضه‌کننده نیازهای روستاییان و ... از جمله عوامل ایجاد مشکل برای زیست روستاییان در محیط روستا بوده است.

مسلماً تأمین تمامی امکانات خدماتی در تمامی روستاها امکان‌پذیر نیست. ولی تأمین این خدمات در روستاهای مرکزی و ایجاد امکانات ارتباطی سهل و مناسب از روستاهای تحت نفوذ به روستاهای مرکزی و یا مراکز دهستان‌ها، این مشکل نواحی روستایی را کاهش می‌دهد. بسیاری از پاسخ‌دهندگان، ضعف فرهنگی محیط روستا و کمبود شدید امکانات فرهنگی به‌ویژه برای جوانان را از جمله عوامل مهاجرت تعدادی از خانوارهای روستایی اعلام کرده‌اند. ضعف وسایل ارتباطی از قبیل وسایط حمل‌ونقل نظیر اتوبوس و مینی‌بوس و مشکلات رفت‌وآمد و ارتباط با شهرها نیز در مهاجرت خانوارهای روستایی مؤثر بوده است. سیستم حمل‌ونقل و ارتباطات مناسب، زیربنای توسعه اقتصادی را در هر سرزمین تشکیل می‌دهد. اگر راه‌ها و وسایط حمل‌ونقل کافی در اختیار نباشد، مسلماً اتصال نواحی تولید و مصرف امکان ندارد و روند تولید و مصرف در موقعیت مناسب انجام نمی‌پذیرد.

در بررسی‌های انجام‌شده، مشخص گردیده است که روستاهای دارای امکانات ارتباطی و برخوردار از حمل‌ونقل مناسب، تثبیت جمعیتی و رونق اقتصادی بیشتری نسبت به سایر روستاها دارند. به‌طور مثال روستای کنه بیست و نغندر که از امکانات حمل‌ونقل و اتوبوس برخوردارند، تعداد زیادی شاغل در شهر مشهد دارند که اینان با استفاده از اتوبوس رفت‌وآمد می‌کنند. در چنین شرایطی بسیاری از روستاییان شاغل در شهرها ترجیح می‌دهند که خانواده‌شان در روستا زندگی کنند زیرا مسکن و سایر نیازمندی‌ها در شهر بسیار گران‌تر است. نمونه دیگر، روستای ملک‌آباد در ۳۵ کیلومتری مشهد است که به لحاظ واقع شدن در مسیر ارتباطی راه‌های اصلی، از مزایای حمل‌ونقل مناسب سود می‌برد و این امر سبب تثبیت جمعیت روستا و حتی سکونت تعدادی از شاغلان شهر مشهد در این روستا گردیده است.

سبب مهاجرت سه خانوار روستایی شاغل در شهرک صنعتی مشهد، کمبودهای بهداشتی و درمانی است. فوت مادر و فرزند به دلیل نبود امکانات درمانی در روستاها، این خانوارها را به مهاجرت به سوی شهر واداشته است. بنابراین تأمین این خدمات، به‌ویژه در مراکز روستایی از جمله عوامل ماندگاری جمعیت در نواحی روستایی می‌باشد.

## ۲-۳ فقدان امکانات تحصیلی

در حال حاضر، یکی از عوامل مهاجرت‌های روستایی، فقدان امکانات تحصیلی در محیط روستاها است. در بسیاری موارد، کودکان روستایی پس از گذراندن دوره ابتدایی، به دلیل نبود مدارس راهنمایی و دبیرستان، ناچار تحصیل را رها می‌کنند و به کارگری در محیط روستا مبادرت می‌نمایند. در پژوهش‌های انجام شده در نواحی روستایی این مورد قابل مشاهده است. اغلب جوانان روستایی دارای تحصیلات در حد پنجم ابتدایی می‌باشند. ۷/۱ درصد از شاغلان شهرک صنعتی مشهد نیز به دلیل نبود امکانات تحصیلی در روستا و با درک ضرورت ادامه تحصیل فرزندان‌شان، تن به مهاجرت از روستا به شهر داده‌اند.

در زندگی امروز، سوادآموزی و کسب دانش عامل محرک و بسیار تأثیرگذار در رشد و توسعه فضایی است. انسان که عوامل تولیدی را تهیه و به مقدار مناسب با یکدیگر تلفیق می‌کند، می‌بایست دارای قدرت خلاقیت و نوآوری و جوابگوی انتظاراتی در زمینه مهارت و تجربه (دانایی) و در زمینه قدرت انجام کار (توانایی) باشد. توقعات در زمینه وسعت دامنه مهارت و تجربه مرتباً افزایش می‌یابد، زیرا توسعه و پیشرفت فناوری همواره مسائل تازه‌ای به وجود می‌آورد. حل این مسائل ایجاب می‌کند که انسان با تازه‌های فناوری تولید و همچنین مدیریت اقتصادی آشنایی داشته باشد. (هاورز، ۱۳۷۴، ۲۱). در این زمینه تجربه به تنهایی قادر به حل مسائل نیست و این امر در سایه دانش و آگاهی امکان‌پذیر است. به عبارتی ایجاد هرگونه تحول رشد و توسعه در جامعه مستلزم وجود یک جمعیت باسواد است، زیرا قبول مسئولیت و خطرپذیری مستلزم وجود بهره‌برداران باسواد و آگاه است. به عبارتی هرچه بهره‌بردار سواد بیشتری داشته باشد، قدرت خطرپذیری بیشتری خواهد داشت و به موازات آن درآمد بیشتری نیز کسب خواهد کرد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۹، ۱۶).

نبود امکانات آموزشی، به‌ویژه مدارس راهنمایی و دبیرستان در بسیاری از روستاهای مهاجران شاغل در شهرک صنعتی، سبب مهاجرت خانوارهای آگاه و آینده‌نگر، به‌ویژه با ملاحظه لزوم تحصیل فرزندان، گردیده است. در مطالعات میدانی قبلی نیز مشخص گردیده است که حتی خانوارهای روستایی دارای درآمد مطلوب از محیط روستا نیز، به دلیل عدم امکانات آموزشی در روستاها و دارا بودن قدرت تأمین امکانات زیستی در شهرها، برای

تأمین امکانات تحصیل بهتر فرزندان خود، به سوی شهرها مهاجرت می نمایند. همچنین خانوارهای ساکن در روستا که فرزندان خود را برای تحصیل به شهر فرستاده اند، به دنبال رفت و آمد مکرر بین شهر و روستا، به تدریج به سکونت در شهر گرایش پیدا کرده اند.

## ۲-۴ همبستگی فامیلی و ازدواج در شهر

۵/۹ درصد از شاغلان شهرک صنعتی مشهد نیز به دلیل ازدواج یکی از وابستگان، مانند خواهر، برادر بزرگتر و یا سایر اقوام در شهر، به مشهد مهاجرت کرده اند. ازدواج در شهر مشهد سبب مهاجرت ۳ نفر، و وجود اقوام و خویشان در شهر مشهد نیز عامل مهاجرت ۱۲ نفر از روستاییان شاغل در شهرک صنعتی مشهد بوده است.

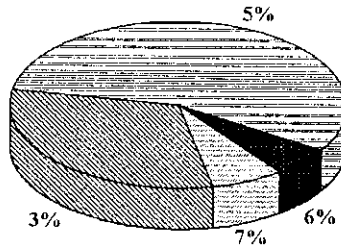
عوامل تصمیم به مهاجرت بسیار است. یکی از این موارد دارابودن پایگاهی در مقصد مهاجر است. روستاییان - به ویژه جوانان روستایی - که دارای خویشاوندان صمیمی و نزدیک در شهرها هستند، بیش از سایر روستاییان به شهرها رفت و آمد می کنند. این رفت و آمدها سبب آشنایی آنها با موقعیت زیستی و حتی در مواردی یافتن شغل و درآمد در شهرها گردیده است، بنابراین وجود همبستگی فامیلی در شهرها برای روستاییان، در تسهیل مهاجرت آنها مؤثر بوده است. به طور مثال، در بین روستاییان شاغل در شهرک صنعتی مشهد دوتن به دلیل سکونت چند ماهه نزد برادر خود در شهر مشهد، توانسته اند جذب کار و فعالیت در شهر گردند و یا در موردی، وجود اقوام نزدیک در شهر سبب ایجاد مقدمات برای ازدواج جوان روستایی در شهر مشهد شده و این ازدواج سبب گرایش آنها به سکونت در شهر گردیده است.

جدول ۱ درصد عوامل مؤثر در مهاجرت شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد

ردیف	عوامل مؤثر در مهاجرت	درصد مهاجران*
۱	کمبود عوامل تولید، اشتغال و درآمد در محیط روستاها	۵۵/۹
۲	کمبود امکانات رفاهی و خدماتی	۳۱/۱
۳	فقدان امکانات تحصیلی	۷/۱
۴	همبستگی فامیلی و ازدواج در شهر	۵/۹
۵	جمع	۱۰۰

\* استخراج و محاسبه پرسشنامه های تکمیل شده در شهرک صنعتی مشهد.





نمودار عوامل مؤثر در مهاجرت شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد

### ۳- وضعیت زیستی مهاجران روستایی شاغل در شهرک صنعتی مشهد

#### ۳-۱ قبل از مهاجرت

۳-۱-۱ کیفیت مسکن سیمای اغلب روستاهای ایران، حکایت از استفاده از مصالح محلی در ساخت مسکن دارد. به طوری که اغلب مسکن روستاییان با گِل ساخته می‌شود. در پرسشگری‌های انجام شده نیز، ۶۰ درصد مسکن روستاییان شاغل در شهرک صنعتی مشهد، قبل از مهاجرت از گِل و چوب، ۲۷/۵ درصد آجر و چوب، و ۱۲/۵ درصد آجر و آهن بوده است. بنابراین درصد بالایی از مسکن روستاییان را مصالح کم دوام موجود در محل تشکیل می‌داده است که دال بر کمبود درآمد جامعه روستایی و خانواده‌های مهاجران شاغل در شهرک صنعتی مشهد می‌باشد.

۳-۱-۲ امکانات و وسایل زندگی اغلب پاسخ‌دهندگان این طرح، از کیفیت زیستی بسیار محدود در نواحی روستایی سخن گفته‌اند. با توجه به برق‌دار شدن بسیاری از روستاهای منطقه، گرایش و میل شدیدی در جمعیت روستایی برای استفاده از وسایل برقی، به ویژه تلویزیون، یخچال و رادیو مشاهده می‌شود. در این تحقیق مشخص گردیده است که خانواده شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد، قبل از مهاجرت:

- ۲۵ درصد از خانوارها فاقد وسایل زیستی نظیر تلویزیون، یخچال، فرش ماشینی و رادیو

- ۵۰ درصد دارای تلویزیون بوده‌اند.

- ۴۱/۶ درصد دارای یخچال بوده‌اند.

- ۳۳ درصد دارای فرش ماشینی بوده‌اند.

خانوارهای روستایی به استفاده از وسایل زندگی ذکر شده، به‌ویژه تلویزیون که یکی از نیازهای اساسی خانوار روستایی است میل شدید دارند. بسیاری از خانوارهای روستایی در پی آنند که به هر طریق این وسایل و به‌ویژه تلویزیون را برای خود تأمین نمایند، ولی بنابر تحقیق به‌عمل آمده، موارد نبود تلویزیون و نیز سایر وسایل زیستی از جمله یخچال قابل توجه است. مسلماً عامل اصلی این کمبود، ضعف درآمد و اشتغال در نواحی روستایی است. لذا متنوع‌سازی فعالیت‌های روستایی به‌ویژه توجه به صنعتی‌سازی روستاها، اهمیت بسیار دارد.

جدول ۲ درصد خانوارهای دارای انواع وسایل زندگی (قبل از مهاجرت)

انواع وسایل زندگی	تلویزیون	یخچال	فرش ماشینی	فاقد این وسایل
درصد	۵۰	۴۱/۶	۳۳	۲۵

۳-۱-۳ وضعیت تحصیل خانواده شاغلان یکی از مشکلات نواحی روستایی، ضعف تحصیلی والدین است. این ضعف سبب ایجاد ناکارایی‌های بسیار در محیط روستا و همچنین خانواده روستایی می‌گردد. در پرسشگری‌های به‌عمل آمده، مشخص شده است که ۵۴ درصد از شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد، دارای والدین بی‌سواد بوده‌اند. همچنین ۳۰ درصد از این شاغلان، والدین دارای سواد در حد دوره ابتدایی و ۱۶ درصد والدین دارای مدرک پنجم ابتدایی داشته‌اند.

والدین هیچ‌کدام از این شاغلان تحصیلات بالاتر از پایان دوره ابتدایی نداشته‌اند.

جدول ۳ میزان سواد والدین شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد

میزان سواد والدین	بی‌سواد	ابتدایی	پایان پنجم ابتدایی
درصد	۵۴	۳۰	۱۶

وضعیت سواد برادران و خواهران این شاغلان نسبت به والدین آنها بهتر بوده است. گرایش به تحصیل حتی در نواحی روستایی روبه افزایش است.

جدول ۴ میزان سواد برادران و خواهران شاغلان در شهرک صنعتی مشهد

میزان سواد (برادران، خواهران)	بی سواد	ابتدایی	راهنمایی	دبیرستان	دیپلم و پیش دانشگاهی
درصد	۱۰	۴۱/۷	۳۰	۱۰	۸/۳

### ۳-۲ بعد از مهاجرت از روستا و اشتغال در شهرک صنعتی مشهد

۳-۲-۱ کیفیت مسکن یکی از نیازهای بسیار پراهمیت خانوار، مسکن است. به دلیل نرخ تورمی بالاتر قیمت مسکن (بهای خرید و اجاره بها) درصد بسیاری از درآمد خانوار ایرانی به ویژه خانوارهای متوسط و کم درآمد صرف هزینه مسکن می شود. این مشکل در بین کارگران شاغل در صنایع، با شدت بیشتری وجود دارد.

جدول ۵ نحوه تأمین مسکن روستاییان مهاجر شاغل در شهرک صنعتی مشهد

نحوه تأمین مسکن	خرید مسکن	ساکن در خانه پدری در روستا	خانه سازمانی در شهرک	استیجاری
درصد	۲۲/۷	۲۵	۱۳/۷	۳۸/۶

بسیاری از شاغلان مورد مطالعه کیفیت مسکن خود را مناسب تر از محل سکونت قبلی خود در روستا اعلام نموده اند. متوسط زیربنای محل سکونت شاغلان دارای خانه شخصی ۶۴ مترمربع ذکر شده است. درحالی که قبلاً با خانواده خود در روستا در فضای محدودتری زندگی می کرده اند. وضعیت مسکن آنان که هنگام مطالعه در روستاها سکونت داشته اند، از نظر کیفیت مسکن نسبت به ساکنان در شهر، نامناسب تر بوده است؛ به طوری که اغلب آنها در خانه پدری در روستا و در یک یا دو اتاق کاه گلی و در مواردی آجری سکونت داشته اند.

۱۳/۷ درصد از این شاغلان در خانه های مستقر در واحد محل کار خود در شهرک صنعتی سکونت داشته اند. محل سکونت آنها، به طور عمده دو اتاق، آشپزخانه و حمام داشته و بهتر از محل سکونت آنان در روستا بوده است. وضعیت مسکن شاغلان ساکن در مساکن استیجاری نیز نسبت به محل سکونت در روستا مناسب تر بوده است. حدود ۶۳ درصد این شاغلان دارای

مسکن استیجاری با دو اتاق و بیشتر، آشپزخانه و حمام بوده‌اند؛ ۳۳ درصد نیز دارای محل سکونت با یک اتاق، و هال و آشپزخانه، و یا ساکن در مسکن اقوام و غیره بوده‌اند. متوسط اجاره‌بهای ماهانه مسکن این شاغلان ۲۴۵۵۵۰ ریال بوده‌است. این رقم به نسبت حقوق ماهانه این شاغلان که به طور متوسط ۵۰۶۲۷۴ ریال بوده، زیاد بوده‌است؛ زیرا هریک از شاغلان دارای مسکن استیجاری، ۴۸/۵ درصد از حقوق خود را صرف پرداخت اجاره‌بهای محل سکونت خود می‌کرده‌اند.

۲-۲-۳ امکانات و وسایل زندگی در زندگی امروز، نیاز به بعضی از امکانات و وسایل زندگی بسیار محسوس و از ضروریات است. وسایلی نظیر تلویزیون و رادیو امکان دسترسی به اطلاعات و اخبار را برای خانوار فراهم می‌آورد و بسیاری از برنامه‌های آموزشی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، سبب افزایش اطلاعات و آگاهی انسان‌ها می‌شود. بنابراین، بسیاری از خانوارها، به محض دسترسی به درآمد لازم برای تأمین این وسایل، به خرید آن‌ها می‌پردازند. این حالت در خانوارهای مربوط به شاغلان شهرک صنعتی مشهد نیز مشاهده می‌شود.

جدول ۶ درصد خانوارهای بهره‌بردار از امکانات و وسایل زندگی

وسایل زندگی	تلویزیون	یخچال	قالی	رادیو ضبط	پنکه	ماشین لباسشویی	کولر	جاروبرقی	اتومبیل سواری
درصد	۱۰۰	۱۰۰	۸۶/۶	۴۷/۷	۶۱/۴	۱۸/۲	۱۸/۲	۱۳/۶	۴/۵

۳-۲-۳ سطح سواد شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد عمده‌ترین دلایل عقب ماندگی جوامع، کم‌سوادی و ضعف آموزشی آن‌ها است. کارایی انسان‌ها و جمعیت‌ها، به سطح دانش و تخصص آن‌ها بستگی دارد. انسان اندیشه‌مند امروزی، دارای قدرت انجام اموری است که حداکثر کارایی را به دنبال دارد. بهره‌وری بهینه از منابع، آنگاه عملی است که دانش و تخصص کافی در اختیار باشد. در حال حاضر، به لحاظ سطح پایین آگاهی و مهارت بسیاری از جمعیت‌ها، با هرزروی و نابودی منابع و تخریب محیط زیست مواجه هستیم. انسان کم بهره از سواد و آموزش، به هنگام کار و تولید، کارایی چندانی ندارد. کارایی اندک نیز تولید اندک و به دنبال آن درآمد و سطح زندگی پایین به دنبال می‌آورد. جمعیت‌هایی که مهارت و دانش کافی

ندارند، ناچار به کارها و فعالیت‌های ساده می‌پردازند. درحالی‌که افراد دارای تخصص و دانش بالاتر، به فعالیت‌های پیچیده و سطح بالاتر اشتغال می‌یابند و به نتایج اقتصادی و اجتماعی در خور توجه دست می‌یابند (مطیعی لنگرودی ۱۳۷۸، ۷۶).

جدول ۷ سطح سواد شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد در سال ۱۳۷۹

سطح سواد درصد	بی سواد	ابتدایی	راهنمایی	متوسطه	دیپلم	جمع
۶/۵	۴۲	۱۳	۱۶	۲۲/۵	۱۰۰	

جدول بالا نشان می‌دهد که ۶۱/۵ درصد از این شاغلان دارای سواد در حد راهنمایی و پایین‌تر هستند و ۶/۵ بی سواد می‌باشند. مسلماً توسعه صنایع نیاز به سطح بالاتری از سواد تخصص دارد. زیرا چنین شاغلانی در صنایع ایران، روند رشد و توسعه صنایع را با مشکل روبه‌رو می‌کنند.

#### ۴ - نقش شهرک صنعتی مشهد در روستاها

##### ۴-۱ میزان سرمایه‌گذاری در روستاها از طریق شاغلان در شهرک صنعتی

از جمله منافع اشتغال روستاییان در شهرها، سرمایه‌گذاری آن‌ها در نواحی روستایی از طریق درآمدهای کسب شده در شهرهاست. راه‌اندازی دامداری‌ها و واحدهای تولیدی و نیز سرمایه‌گذاری در زمینه‌های زراعت و باغداری از جمله مواردی است که در بسیاری از نواحی روستایی از طریق سرمایه به دست آمده در شهرها انجام می‌شود. در موارد بسیاری نیز دیده شده است که شاغلان صنعتی ساکن در نواحی روستایی، درصدی از درآمد کسب شده در شهرها را صرف ساخت و یا تعمیر مسکن در روستای محل سکونت خود می‌نمایند.

جدول ۸ وضعیت سرمایه‌گذاری شاغلان روستایی شهرک صنعتی مشهد

انواع هزینه‌گذاری شاغلان صنعتی در روستاها	ساخت و تعمیر مسکن	کشاورزی	والدین	سایر موارد
درصد	۳۷/۳	۶/۸	۲۵/۴	۳۰/۵

امروزه هزینه بالای خرید و یا اجاره مسکن در شهر، عامل سکونت بسیاری از شاغلان

شهری در نواحی روستایی گردیده است. بسیاری از روستاهای نزدیک شهرها که دارای وسایل ارتباطی به شهر می‌باشند، محیط مناسبی برای سکونت این شاغلان محسوب می‌شوند. پرسشگری‌های انجام شده در شهرک صنعتی مشهد مشخص کرده است که از کل شاغلان شهرک که ساکن در روستاها بوده‌اند، و در نواحی روستایی هزینه‌گذاری کرده‌اند، درصد بیشتر این هزینه‌گذاری در زمینه ساخت و تعمیر مسکن در روستاها بوده است. این شاغلان ابراز داشته‌اند که در نواحی روستایی با هزینه کردن ۱ تا ۲ میلیون تومان صاحب مسکن می‌شوند و خانواده آن‌ها با آرامش در نواحی روستایی زندگی می‌کند. این آرامش به‌ویژه در روستاهای نزدیک شهرها که امکانات بیشتری از نظر آموزشی و درمانی دارند، محسوس‌تر است. درحالی‌که در شهرها با چنین مبلغی امکان تهیه مسکن وجود ندارد و اجاره کردن مسکن نیز درصد زیادی از حقوق شاغلان را به خود اختصاص می‌دهد. لذا تعدادی از شاغلان روستایی شهرک صنعتی، ترجیح داده‌اند که در نواحی روستایی سکونت نمایند و به مرور درصدی از درآمد و حقوق دریافتی در شهر را برای ساخت و تعمیر مسکن در روستا هزینه کنند. این حالت سبب رونق و آبادانی روستاها و عامل بهره‌وری از درآمد کسب شده در شهرها برای عمران روستایی می‌شود.

- هزینه‌گذاری برای والدین از دیگر مواردی است که این شاغلان ۴/۲۵ درصد از درآمد شهری خود را بدان اختصاص داده‌اند. بسیاری از مهاجران روستایی دارای والدین سالخورده در نواحی روستایی می‌باشند. چنانچه این والدین از عوامل تولید کافی و به‌دنبال آن درآمد لازم برای گذران حیات برخوردار نباشند، ناچار برای گذران زندگی، نیازمند فرزندان خود هستند و از طریق کمک‌های فرزندان خود امکانات زیستی خود را فراهم می‌نمایند. بنابراین، اشتغال جوانان روستایی در شهرک‌های صنعتی، علاوه بر تأمین نیازهای زیستی خانواده خود، تأمین درصدی از امکانات زندگی والدین آن‌ها را نیز فراهم می‌نماید.

- ۸/۶ درصد از شاغلان شهرک صنعتی که در نواحی روستایی سرمایه‌گذاری کرده‌اند، سرمایه‌گذاری آن‌ها در زمینه فعالیت‌های مربوط به کشاورزی بوده است. یکی از مهم‌ترین مسائل مربوط به کشاورزی ایران کمبود سرمایه است. درآمد ناچیز بخش کشاورزی و عدم امکان بین‌انداز جامعه روستایی، امکانی برای تأمین سرمایه در نواحی روستایی فراهم

نمی‌نماید. لذا تأمین سرمایه از طریق کار و فعالیت در شهرها و ارسال بخشی از این درآمدها برای سرمایه‌گذاری در زمینه‌های تولیدی - به‌ویژه در بخش کشاورزی - اهمیت زیاد دارد. شاغلان صنعتی ساکن در روستا و یا شاغلانی که والدین و بستگان آن‌ها در روستاها سکونت دارند، در صدی از درآمد خود را برای رونق کشاورزی و یا خرید دام سرمایه‌گذاری می‌نمایند. بنابراین درآمدهای کسب‌شده در شهرها، می‌تواند در تأمین سرمایه موردنیاز نواحی روستایی مؤثر باشد.

- علاوه بر سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در زمینه مسکن، کشاورزی و هزینه زندگی والدین شاغلان، ۳۰/۵ درصد از شاغلان، در صدی از درآمدهای کسب‌شده در شهرها را در سایر موارد مربوط به روستا هزینه نموده‌اند. هزینه‌های مربوط به خودیاری روستاییان برای عمران روستایی، نظیر برق‌رسانی، آب‌رسانی، احداث مدارس و ... و نیز ازدواج بستگان و ... از جمله موارد یادشده است.

بنابراین، چنانچه مهاجران روستایی در شهرها کار و فعالیت مناسب داشته باشند، علاوه بر این‌که اشتغال در فعالیت‌های تولیدی، سبب جلوگیری از هرز روی نیروی کار و فعالیت جوانان روستایی در شهرها می‌شود، از ایجاد مشاغل کاذب و تورم‌زاکه بسیاری از این مهاجران به دلیل فقدان کار تولیدی به سوی آن‌ها کشیده می‌شوند و عامل بی‌برنامگی و به دنبال آن انحراف‌ها و کجروی‌ها در شهرها است، جلوگیری می‌شود.

#### ۴- ۲ اثرات فرهنگی و اجتماعی شهرک بر روستاهای هم‌جوار

احداث مدارس موردنظر در فاز سوم تأسیس شهرک، اثرات فرهنگی مطلوبی بر روستاهای هم‌جوار خواهد داشت و فرزندان روستایی قادرند از امکانات آموزشی شهرک استفاده کنند. همچنین پیشنهاد شد است تا با ایجاد مراکز آموزشی و تحقیقاتی در کنار شهرک، به آموزش کارگران مشغول به کار در واحدهای صنعتی شهرک و روستاییان اطراف پرداخته شود که این خود اثر مطلوبی در منطقه روستایی اطراف شهرک خواهد داشت. اغلب اوقات مشاهده می‌شود که کارگران روستایی در ابتدای شروع به کار خود در شهرک، در صحبت کردن مشکل دارند، ولی با گذشت زمان و پس از مدتی کار در شهرک و شرکت در فعالیت‌های جمعی، واجد رفتارهای اجتماعی مناسب‌تر و بهتر می‌شوند و همین افراد بعدها از زمره افرادی می‌شوند که

به صورت فعال در شوراهای روستا شرکت می‌کنند و یا در ساماندهی وضعیت روستاییان و بهبود وضع روستا مشارکت می‌کنند، زیرا با شرکت در کارهای اجتماعی شهرک و آشنایی با فعالیت‌های دسته جمعی و سازمان یافته از رشد بیشتری نسبت به افراد ساکن در روستا برخوردارند و در روستا حرف اول را می‌زنند.

### نتیجه

مهاجرت‌های روستایی شهری در ایران که پس از اصلاحات ارضی سرعت فزاینده‌ای به خود گرفته است، هنوز یکی از بزرگ‌ترین معضلات و مسائل کشور به شمار می‌رود. هر ساله تعداد کثیری از جوانان روستایی برای یافتن شغل و درآمد به سوی شهرها مهاجرت می‌نمایند. در بررسی‌های انجام شده مشخص گردیده است که از میان عوامل مختلف تصمیم به مهاجرت روستاییان به سوی شهرها، یافتن شغل و تأمین درآمد از مهم‌ترین عوامل است. ایجاد قطب‌های صنعتی در حاشیه شهرهای ایران، نقش بسیار مهمی در جذب روستاییان جوان برای یافتن شغل و کسب درآمد، به سوی شهرها دارد. بنابراین سرمایه‌گذاری صنعتی که عمدتاً در شهرها تحقق یافته است، در جابه‌جایی جمعیت ایران، به ویژه روستاییان بسیار مؤثر بوده است. با صنعتی کردن روستاها می‌توان به اهداف زیر دست یافت:

- ایجاد اشتغال غیرکشاورزی برای روستاییان بیکار و نیمه بیکار در ناحیه.

- کمک به جلوگیری از جریان مهاجرت‌های بی‌رویه به مراکز شهری.

- تقویت بنیان اقتصادی روستاها.

- فرآوری تولیدات کشاورزی محلی.

- تهیه نهاده‌ها و کالاهای مصرفی برای کشاورزان و دیگر افراد محلی (جنان صفت، ۱۳۶۹،

۱۰).

ایجاد شهرک‌های صنعتی در نواحی روستایی، می‌تواند در تعدیل مشکلات جمعیت روستایی از نظر تأمین اشتغال و فعالیت مؤثر واقع شود.

مهم‌ترین علل مهاجرت کارگران روستایی شاغل در شهرک صنعتی مشهد کمبود عوامل تولید و اشتغال و درآمد در محیط روستاها، ذکر شده است. از کل شاغلان روستایی شهرک



صنعتی مشهد ۵۵/۹ درصد به دلیل کمبود عوامل تولید و نبود اشتغال و درآمد در محیط روستاها، برای یافتن شغل به شهرک صنعتی مشهد کشیده شده‌اند.

مزایای دیگر تمرکز شهرک‌های صنعتی در نواحی روستایی، ایجاد امکانات رفاهی و خدماتی شهرک‌های صنعتی در نواحی روستایی است. در مطالعات و بررسی‌های انجام شده در این تحقیق مشخص گردیده است که شهرک صنعتی مشهد در این زمینه امکاناتی از جمله مرکز بهداشت، آتش‌نشانی، خدمات حمل و نقل برای نواحی روستایی ایجاد نموده است. بنابراین شهرک‌ها در طولانی مدت سبب توسعه روستایی می‌شوند و علاوه بر جذب نیروی مازاد نواحی روستایی، بر افزایش درآمد و بهره‌وری این نواحی تأثیر مثبت خواهند داشت.

در گذشته‌ای نه چندان دور اقتصاد ایران وابسته به کشاورزی با زیربخش‌های مخصوص به خود (زراعت، دامداری، جنگل‌کاری، صید و شکار) بوده است. شاغلان کشور نیز عمدتاً به فعالیت‌های کشاورزی اشتغال داشته‌اند. دگرگونی و تحوّل که در فضای زیستی ایران به وجود آمده، روند معیشتی ساکنان این مرز و بوم را نیز متحوّل ساخته است. آگاهی و کسب شناخت‌های موردی، سبب گشته است تا عده کثیری از جمعیت ساکن در نواحی روستایی به مشکلات و کمبودهای زیستی خود آگاهی یابند و در پی چاره برآیند. لذا در چشم‌اندازهای دور و نزدیک، پناهگاه خود را در شهرها یافته‌اند؛ چراکه شهر، تجسمی از افق‌های روشن با درهای باز برای ساکنان روستاها بوده است. (مطیعی لنگرودی ۱۳۷۰، ۴۸۶) با برنامه‌ریزی و مدیریت بایسته، می‌توان در نواحی روستایی که توان لازم برای ماندگاری جمعیت را دارا می‌باشند، جمعیت را به زیستن در محیط روستا دلگرم کرد. با ایجاد صنایع در نواحی روستایی، تأمین درآمد و اشتغال از طریق فعالیت‌های غیرکشاورزی، و دادن امکانات خدماتی، آموزشی، درمانی، و ... به روستاییان، می‌توان فضای روستاها را به فضای مأنوس از نظر زیستی تبدیل کرد.

### منابع

- ۱- آمار و اطلاعات مورد نیاز این تحقیق با انجام مطالعات میدانی در شهرک صنعتی مشهد کسب گردیده است.
- ۲- اداره کل صنایع استان خراسان: «وضعیت شهرک‌های صنعتی خراسان تا پایان سال ۱۳۷۷» مجله سیمای صنعت خراسان، ۱۳۷۸.
- ۳- جنتان صفت، محمدصادق: «ضرورت استقرار صنعت در روستا»، مجله جهاد، سال دهم، مهرماه ۱۳۶۹.

- ۴- فیندلی، سلی: برنامه‌ریزی مهاجرت‌های داخلی، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، انتشارات نوید، ۱۳۷۳.
- ۵- مطیعی لنگرودی، سیدحسین: جغرافیای اقتصادی ایران، جهاد دانشگاهی مشهد، چاپ چهارم، ۱۳۷۸.
- ۶- جغرافیای اقتصادی ایران (صنایع)، جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۷۶.
- ۷- جغرافیای اقتصادی خراسان، مشهد، آستان‌قدس رضوی، ۱۳۷۳.
- ۸- گزارش‌نهایی طرح پژوهشی بررسی و شناخت توان اشتغال‌زایی صنایع دستی در نواحی روستایی شهرستان مشهد، معاونت پژوهشی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۹.
- ۹- «عملکرد نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، پاییز ۱۳۷۰.
- ۱۰- مهرفرد، علی‌اکبر: «صنایع روستایی فرابندی در تکمیل تولید و اشتغال»، مجموعه مقالات همایش صنایع روستایی، وزارت جهادسازندگی، اردیبهشت ۱۳۷۸.
- ۱۱- هاورز، هوگواشتین، لانگبهن کای پترز اوو: مدیریت کشاورزی، ترجمه دکتر سیاوش دهقانیان، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۵۸.